

ВТОРИННЕ ВИКОРИСТАННЯ КЕРАМІКИ СКІФАМИ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я (за матеріалами Кам'янського городища)

У статті питання греко-варварської взаємодії вивчаються із залученням археологічного матеріалу, що раніше не привертало особливої уваги дослідників. Це знаряддя праці, виготовлені з фрагментів гончарних, а іноді й ліпних посудин. Порівнюються знахідки з матеріалів античних центрів (Ольвії, Танаїса та ін.) з матеріалами скіфського Кам'янського городища.

К л ю ч о в і с л о в а: вторинне використання, фрагменти амфор, Ольвія, знаряддя праці.

Дослідження античного керамічного матеріалу традиційно охоплювали коло питань, пов'язаних з його типологічною і хронологічною розробкою, технологією виробництва, а також його використанням як джерела для визначення торговельних зв'язків населення. Низка інших питань, пов'язаних з дослідженнями кераміки, зокрема її ремонту та вторинного використання, до недавнього часу не привертала особливої уваги археологів.

Уперше на практику ремонту керамічних посудин у давнину звернули увагу музейні консерватори (Moore, Bothmer 1972, р. 9—11; Elston 1990, р. 53—68; Pfisterer-Haas, Schmidt 1998; Pfisterer-Haas 2002; Nadalini 2003; 2007; Appelbaum 2007, р. 120—161; Dooijes, Nieuwenhuys 2007). Археологи (в першу чергу, антикознавці) звернули увагу на цю тематику тільки з початку XXI ст. (Warner Slane 2004; Dooijes, Burghout, Düring, Nieuwenhuys 2007; Peña 2007; Duistermaat 2008, р. 400—401, 429; Nieuwenhuys, Dooijes 2008; 2009; Brandl 2010; Potery... 2011; Handberg 2011; Lawall 2011; Rotroff 2011; Tomber 2011; Bilde, Handberg 2012; Артеменко 2013; Południkiewicz 2014; Хмелевский 2014; Matera, in print), хоча питання функції керамічного посуду та його змін у процесі використання вже піддавалося серйозним етнографічним і етноархеологічним дослідженням (наприклад, Skibo 1992; Arthur 2002). Першою роботою, в якій розглянуто випадки вторинного використання археологічного матеріалу, була праця А.П. Бородовського (Бородовский 1996). Слід підкреслити, що в дослідженнях вторинного використання кераміки вкрай рідко застосовувалися трасологічні або експериментально-трасологічні методи. Вийнятком була невелика стаття М.А. Остапенка та Д.Р. Кобалі, у якій трасологічні методи вивчення були застосовані саме для досліджен-

ня вторинного використання фрагментів амфор з матеріалів скіфського Совутинського городища, синхронного Кам'янському (Остапенко, Кобалія 1999).

Отже, детальний аналіз виробів, виготовлених з фрагментів посуду з Кам'янського городища, дозволяє показати не лише доцільність таких досліджень, але і дає можливість виявити функціональне призначення цих предметів. Це може привести як до технологічних, так і (що важливіше) соціологічних висновків, враховуючи, що приклади вторинного використання фрагментів кераміки є свідченнями не тільки різного роду побутових занять населення, але також відображають рівень багатства та соціально-економічний статус їхніх власників (Dooijes, Nieuwenhuys 2007, S. 15). Відзначено також, що вторинне використання: «... слід розглядати як загальне явище для ряду територій Євразії ...» (Бородовский 1996, с. 49), низки культур і етносів у різний час. Це дозволяє користуватися на етапі інтерпретації допоміжною інформацією щодо застосування даних артефактів у побуті населення Північного Причорномор'я.

Розкопки Кам'янського городища провадилися у 1937—1950 рр. Б.М. Граковим (Граков 1954), а в 1987—2010 рр. Н.О. Гаврилюк (Гаврилюк 1999; 2013). У цій роботі розглядається близько 50 виробів, здебільшого з розкопок Н.О. Гаврилюк (Гаврилюк 1987; 1989; 1990; 1992; 1993; 1994; Гаврилюк, Батуревич 1991; Гаврилюк, Ивченко, Крапивина, Ермолин 2010), що зберігаються у Кам'янко-Дніпровському історико-археологічному музеї¹.

¹ Автор вдячний д. і. н. Н.О. Гаврилюк за дозвіл на роботу з матеріалами та звітами про розкопки городища та директору Кам'янсько-Дніпровського історико-археологічного музею О.І. Котовій за допомогу в ознайомленні з колекцією.

Рис. 1. Пряслице зі стінки амфори

Приклади вторинного використання кераміки, що походять з розкопок Кам'янського городища, можна розподілити на кілька категорій: пряслиця, ткацькі важки та заготовки для них, ігрові фішки, керамічні пробки, розтиральники/лощила, знаряддя для обробки різних матеріалів типу скребків і виробів у вигляді посудин. Специфіка такої класифікації полягає в тому, що деякі зі знахідок можуть бути поліфункціональними та згадуються в описах артефактів декількох категорій.

Пряслиця (маховички для веретен) і ткацькі важки. Серед прикладів вторинного використання кераміки представлені знаряддя праці, пов'язані з виготовленням текстилю (Радзівська 1979; Гаврилюк 1987а). До цієї функціональної категорії входять пряслиця (рис. 1) і ткацькі важки (рис. 2). Пряслиця виготовлені з уламків стінок (насамперед, імпортного гончарного посуду й амфорної тари, хоча відомі також і приклади використання фрагментів ліпного посуду) з просвердленим отвором і обточеними краями (Граков 1954, с. 103; Погребова 1958, с. 156, 227; Остапенко, Кобалія 1999, с. 189). Існують свідчення такого використання фрагментів стінок посуду, починаючи з періоду пізньої бронзи (Полидович, Полидович 1999, с. 217).

До другої категорії належать ткацькі важки з необроблених або грубо оброблених, фрагментів амфорних стінок з просвердленим одним або двома отворами. Слід зазначити, що серед ткацьких важків є старанно оброблені екземпляри. Однак серед матеріалів скіфських

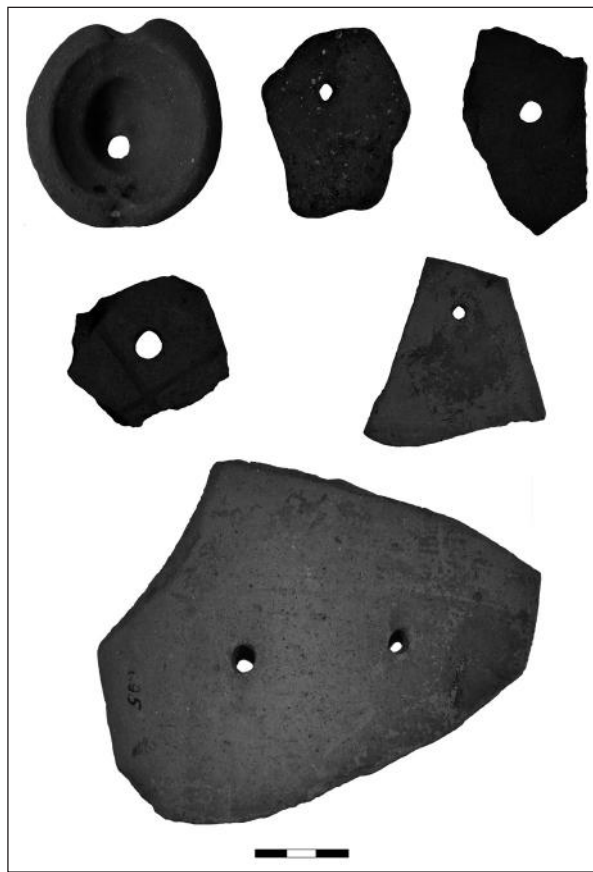

Рис. 2. Ткацькі важки

поселень IV ст. до н. е. вони більш притаманні для пізньоскіфських (постскіфських) пам'яток (наприклад, Высотская 1994, с. 38, 39, рис. 13, б). Автор цієї публікації відносить такі вироби до риболовних важків.

У колекції Кам'янського городища також відомі заготовки для ткацьких важків (рис. 3), в яких артефакт уже отримав свою форму, але з певних причин отвір просвердленим так і не був. У деяких випадках не можна визначити, чи перед нами сліди рихтовки зіпсованого важка, зробленого зі стінки амфори, чи сліди ремонту амфори в давнину (рис. 4). Другий випадок не виключає, що після того, як посуд був розбитий, його фрагменти зі слідами ремонту у вигляді просвердених отворів для кріплення свинцевими скобами могли використовуватися як важки. Отвори були вже просвердлені та залишалось тільки виточити відповідний для важка фрагмент стінки. Треба підкреслити, що такі артефакти могли також використовуватися як рибальські тягарці за умови їх відповідної ваги (Gavriljuk 2005, р. 111–112). Занадто дрібні та легкі екземпляри не виконали б своєї функції. Однак Н.О. Гаврилюк зазначає, що в Нижньому Подніпров'ї такі артефакти

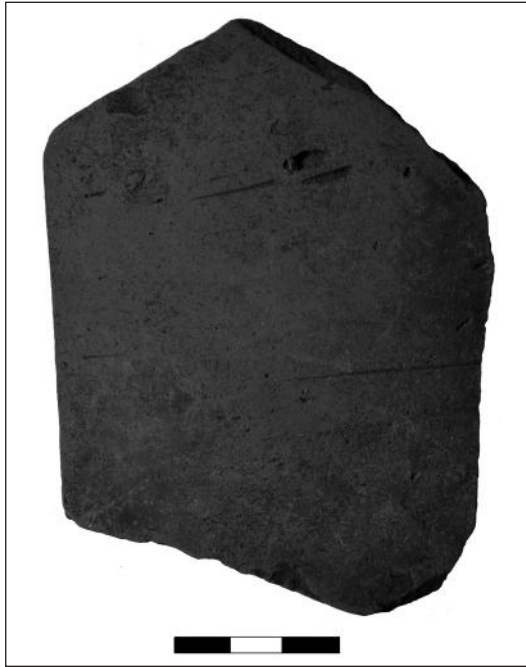

Рис. 3. Заготовка для ткацького важка

з'являються тільки на постскіфських пам'ятках (Gavriljuk 2005, р. 111—112). Ймовірно також, що так само використовувалися й амфорні ніжки та придонні частини кружального посуду з просвердленими по центру отворами. Враховуючи їх вагу та той факт, що вони часто не потребували ніякої додаткової обробки, можна припускати, що вони вживалися як ткацькі важки, а не як пряслиця. Однак треба зазначити, що були відомі бочкоподібні пряслиця, виготовлені переважно з ніжок гераклеїських амфор (Гаврилюк 1987а, с. 121). Заготовка для такого типу пряслиця або його пошкоджений екземпляр знайдений на Кам'янському городищі (рис. 5).

Однак не можна виключати й інші можливості використання дископодібних стінок з отворами по центру. Вони могли бути використані як прості прикраси у вигляді підвісок (Гаврилюк 2013, с. 120), якими могли користуватися представники небагатих верств населення та/або діти, для яких така прикраса могла одночасно бути чимось на зразок іграшки.

Тобто, стінки кружальної кераміки з обточеними краями та центральним просвердленим отвором могли використовуватися різним чином: як ткацькі важки, пряслиця (Реїа 2007, р. 159—160) і підвіски. Функціональна ідентифікація таких предметів у деяких випадках можлива на основі їхніх розмірів і ваги. Цікаві спостереження, пов'язані з цим питанням, зроблені А.І. Мелюковою при публікації ма-

Рис. 4. Фрагменти амфорних стінок зі слідами ремонту

теріалів скіфського поселення біля с. Миколаївка. Вона відзначила той факт, що діаметри пряслиць зі стінок амфор різні і вони можуть виконувати різні функції — і пряслиць, і ткацьких важків (Мелюкова 1975, с. 60). Однак ця думка незаперечна лише в тих рідкісних випадках, коли вироби такого роду походять із закритих комплексів.

Великі труднощі в ідентифікації, інтерпретації та визначенні функціонального призначення становлять підокруглі або видовжені уламки амфор, що мають обточений або зашліфований край (рис. 6). Щодо їхнього використання існує кілька гіпотез, відповідно до яких такі артефакти могли застосовуватися в повсякденному житті таким чином: заготовки для пряслиць; намотки для ниток; прокладки в процесі обпалення посуду; фішки для ігор; культові предмети для ворожіння; лошила для виробництва кераміки або шпатель для формування посуду (Гейко 2011, с. 126—128). Однак детальний аналіз цих артефактів, проведений А.В. Гейком, дозволив відкинути деякі із зазначених припущень. Немає доказів використання оброблених фрагментів стінок у вигляді намоток для ниток, як прокладок при обпаленні посуду та у вигляді лошил або шпательів, уживаних гончарами. Під час проведення експериментальних досліджень А.В. Гейко з'ясував, що оброблені глиняні уламки не могли застосовуватися як лошила для обробки стінок посуду. За їхньою допомогою непогано було вирівнювати та загладжувати його поверхню, але взагалі не можна було залощувати. Загладжувану ними поверхню стінок посуду добре глянувати камінцем (Гейко 2011, с. 128; Гавриш, Гейко 2004, с. 38). Приклади використання кам'яних лошил під час виготовлення кераміки відо-

Рис. 5. Заготовка для пряслиця бочкоподібної форми

мі також на античних пам'ятках (Гайдукевич 1934, с. 47; Марченко 1967, с. 152). Однак треба підкреслити, що виготовлені з фрагментів кераміки знаряддя праці традиційно інтерпретувалися як розтиральники/лощила, що використовувались у виробництві кераміки. Особливо це стосується, на думку С. Хандберга, ліпного посуду (Handberg 2011, р. 65). Вірогідно, що функціональна інтерпретація таких знарядь праці насправді не така проблематична, а різниця у трактуваннях цього питання різними дослідниками може бути зведена до термінологічних розбіжностей. Можливість використання округлих виробів з фрагментів амфор у культових обрядах або під час ворожіння не з'ясована повністю (Гавриш, Гейко 2004, с. 40; Гейко 2011, с. 128). На думку А.В. Гейка, артефакти такого роду, найімовірніше, використовувалися як заготовки для пряслиць або фішки для ігор (Гавриш, Гейко 2004, с. 38; Гейко 2011, с. 128). Однак серед способів використання фрагментів стінок з відбитими або обточеними краями він не враховує керамічних пробок, а можливість їх вживання під час обробки шкіри лише згадана.

Заготовки для пряслиць. Фрагменти стінок з відбитими або зашліфованими краями могли, як вважала Н.М. Погребова, бути заготовками для виготовлення пряслиць. На користь такої інтерпретації наводиться заготовка з наміченим в центрі, але не просвердленим отвором з розкопок Знам'янського городища (Погребова 1958, с. 158). Знайдені в Ольвії обточені ручки амфор з позначками для отворів інтерпретовані як заготовки для пряслиць (Крапивина 2006, с. 191).

Серед матеріалів з Кам'янського городища також є приклад такої заготовки (рис. 7). Це фрагмент амфорної стінки з відбитими,

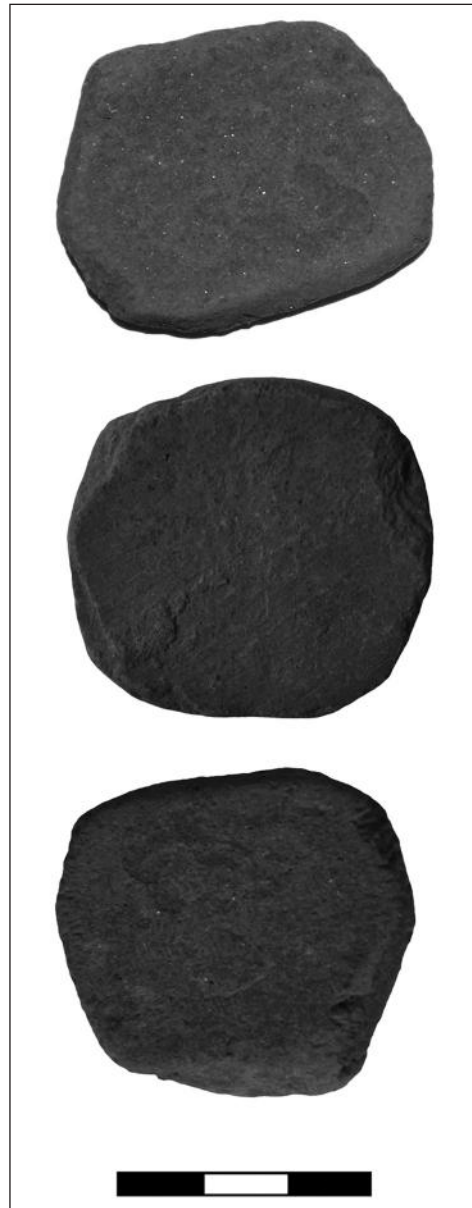

Рис. 6. Уламки керамічних стінок з обточеними або зашліфованими краями

але ще необточеними краями та наміченим місцем для свердління отвору. Імовірно, він є демонстрацією того, як виглядав процес виготовлення пряслиць з фрагментів вдруге використаних стінок посудин. Спочатку стінка оббивалася до моменту отримання підокруглої форми, придатної для подальшої обробки. Своїми розмірами вона перевищувала розміри запланованого фінального продукту. Наступним етапом була позначка місця для отвору та його свердління. Після цього зашліфовувалися краї і пряслице отримувало остаточну форму. Така попередня обробка заготовки до моменту свердління отвору й остаточна вже після нього цілком виправдана. Процес свердління був

Рис. 7. Заготовка для пряслиця округлої форми

складним моментом, коли черепок міг тріснути. У зв'язку з цим така послідовність стадій виробництва пряслиць з фрагментів вдруге використаних стінок найбільш раціональна з точки зору збереження зусиль і робочого часу.

Функціональна інтерпретація фрагментів стінок з відбитими або зашліфованими краями як заготовок для пряслиць беззастережно можлива лише в зазначених вище рідкісних випадках, коли на початку обробки на артефакті намічено місце для отвору (Гавриш, Гейко 2004, с. 37; Гейко 2011, с. 128). В інших випадках вона є лише припущенням, яке, вбачаючи можливість мультифункціональності таких виробів, не вирішує питання про спосіб їх використання.

Ігрові фішки. Серед матеріалів, що походять з розкопок Кам'янського городища 1987—2010 рр., артефакти цієї категорії відсутні. Однак вони добре відомі з розкопок Б.М. Гракова (рис. 8). Це невеликі кружечки, що за формою близькі до чотирикутника, виготовлені зі стінок посудин різного роду. Їхні краї відбиті й обточені. Максимальні розміри цих артефактів не перевищують 3,0 см. Б.М. Граков писав, що розміри цих артефактів сягають 5,0 см (Граков 1954, с. 114). Проте такі вироби діаметром 5,0 см і більше могли використовуватися, наприклад, як заготовки для пряслиць. У зв'язку з цим їх беззастережно включення в категорію ігрових фішок здається невиправданим. З цього випливає, що критерій розміру може відігравати важливу роль при спробі функціональної інтерпретації.

З одного боку, використання таких артефактів як ігрових фішок підтверджують етнографічні спостереження (Гейко 2011, с. 128). З іншого боку, М.А. Остапенко і Д.Р. Кобалія

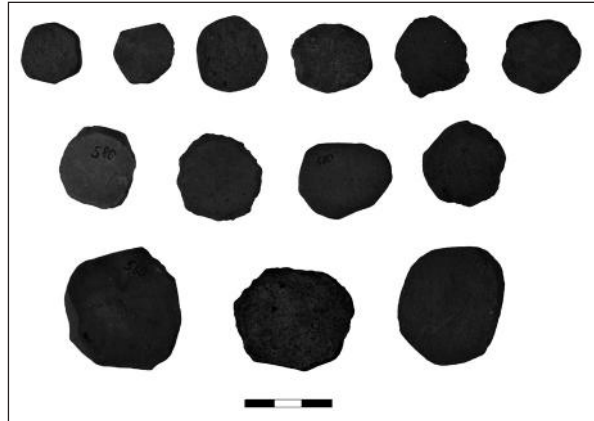

Рис. 8. Ігрові фішки

всі такі артефакти, не зважаючи на їх розміри, вважають знаряддями праці, пов'язаними з обробкою шкіри (Остапенко, Кобалія 1999, с. 191).

Керамічні пробки. До цієї категорії також можуть належати деякі фрагменти амфорних стінок з відбитими або обточеними краями. Їхня форма наближена до округлої. Такі артефакти повсюдно трапляються на багатьох античних пам'ятках як Середземномор'я (Реїа 2007, р. 153), так і Причорномор'я (наприклад, Арсеньева и др. 2006—2008, с. 41, таб. 35, рис. 31; Matera, in print). У зв'язку з цим їх наявність серед матеріалів Кам'янського городища можна розглядати як вироби, виготовлені місцевим населенням, так і як привезені туди разом з імпортованим в амфорах товаром. Однак треба підкреслити, що виготовлені з амфорних стінок керамічні пробки функціонально важко виділити серед усіх виробів округлої чи підокруглої форми з відбитими або обточеними краями. У деяких випадках вирішити питання може археологічний контекст, наприклад знахідки амфор з керамічними пробками. Однак на Кам'янському городищі такі знахідки досі не зареєстровані.

Розтиральники/лощила. У матеріалах Кам'янського городища трапляються знаряддя праці, інтерпретовані як розтиральники/лощила (Реїа 2007, р. 152—153). Доволі часто вони виготовлені з амфорних ручок або ніжок (рис. 9), хоча відомі непоодинокі приклади використаних таким чином як амфорних стінок, так і ліпної кераміки (рис. 10) (Былькова 1991, с. 162; Остапенко, Кобалія 1999, с. 189). Визначення їх утилітарної функції без застосування трасеологічних досліджень неможливе, тим більше, що такі знаряддя могли застосовуватися в різних сферах повсякденного життя і різних галузях господарства. Лише в тих ви-

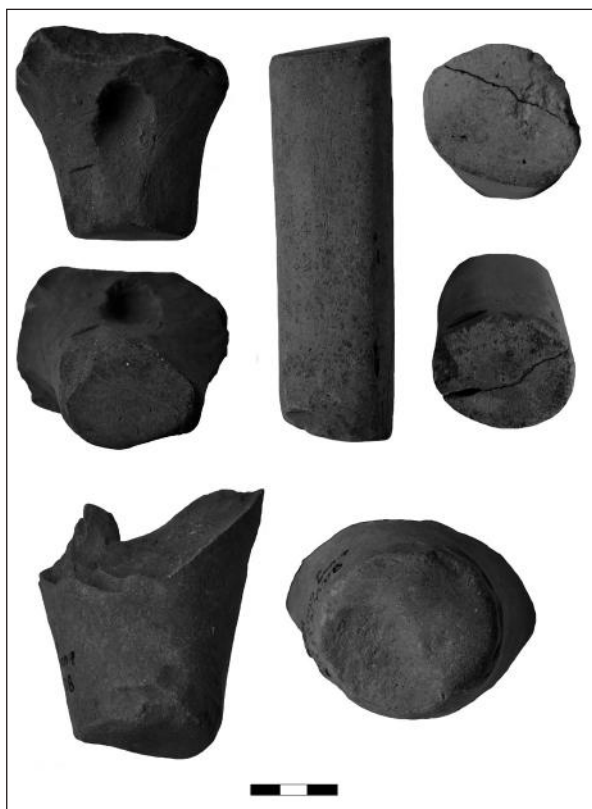

Рис. 9. Розтиральники, виготовлені з амфорних ручок і ніжок

падках, коли такі артефакти знайдені в археологічних контекстах, їхня утилітарна функція може бути визначена з більшою часткою правдоподібності.

Вони могли використовуватися для розтирання різних субстанцій, уживаних у процесі приготування їжі або в натуральній медицині. Можливо, однією з таких субстанцій була сіль, яка в давнину продавалася у вигляді сильно консолідованих блоків (Handberg 2011, р. 64). Відомості про сіль, що осідає в гирлах Дніпра, містяться у Геродота (Herod. IV. 53); а також у статтях Н.О. Гаврилюк, Ю.В. Болтрика (Гаврилюк 2013, с. 223; Болтрик 2014). Оскільки в раціоні скіфів значне місце, крім кумису та сиру-іпаки, займало м'ясо (Жуковская 1979, с. 65–67; Степи Еропейской части... 1989, с. 114; Гаврилюк 1987а, с. 23), можна припускати більш-менш важливе значення солі для його приготування і можливої заготівлі на зиму.

Відповідно до етнографічних спостережень, серед кочових скотарів м'ясо з'їдається практично одразу після забою тварини (Rakowski 2008, s. 184), що характерно для екстенсивної економіки, в якій не накопичуються особливі запаси їжі (Krader 1955, р. 307). Однак така ситуація стосується лише тих випадків, коли вбивалися окремі особини. У разі масового осін-

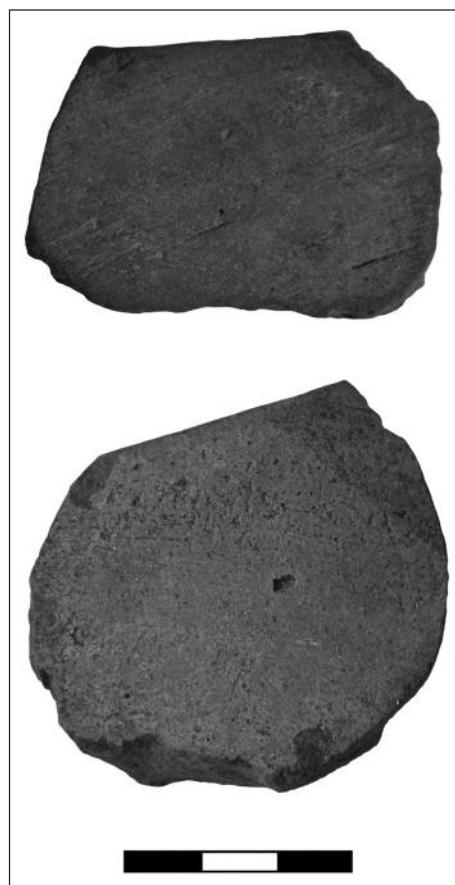

Рис. 10. Розтиральники, виготовлені із керамічних стінок

нього забою частину м'яса відкладали для консервації, одним із методів якої було соління (Жуковская 1979, с. 66). У зв'язку з цим логічним виглядає присутність знарядь для подрібнення/розтирання солі, тим більше, що вона застосовувалася також і під час виготовлення шкір-полотнищ з кіз і овець (Гаврилюк 1995, с. 104).

На думку Ф. Гросса, побут і дієта кочових скотарів базується, передусім, на молочних продуктах. Споживання м'яса було нечастим і пов'язувалося з різного роду святами. Це впливає з того, що багатство скотарів спирається на стада, у зв'язку з чим вони неохоче позбавляються цього майна (Gross 1936, р. 137). Проте етнографічні спостереження свідчать, що молочні продукти в раціоні харчування кочовиків у значній мірі доповнюються м'ясом (Sieroszewski 1900, s. 150). Водночас добре відома і практика сезонної регуляції розміру та складу стада (Cribb 1991, р. 29). Серед кочовиків Центральної Азії застосовувалася практика масового забою худоби восени (Жуковская 1979, с. 66). Вона цілком виправдана, оскільки таким чином створюються запаси м'яса, а

зі стада вилучаються особини, які, ймовірно, не дожили б до весни. Цим одночасно обмежується навантаження на зимові пасовища (Гаврилюк 2013, с. 275).

Згідно з етнографічними спостереженнями, в голодні роки кочовики Центральної Азії вживали в їжу також кістки та копита. Після їх ретельного обгризання, вони розтиралися у порошок (кісткове борошно), який розводився у воді (Жуковская 1979, с. 67). У зв'язку з цим не можна виключити і такого використання деяких розтиральників з метою отримання кісткового борошна, хоча не виключено використання для цього і кам'яних знарядь. Дослідження матеріалів енеоліту та бронзи з Центральної Азії показали, що такі знаряддя могли використовуватися також для подрібнення вохри (Скакун 1977, с. 265—266; Гавриш, Гейко 2004, с. 38).

Розтиральники різної форми, виготовлені як з амфорних ніжок, ручок або стінок, так і з фрагментів ліпного посуду (зокрема і з уламків стінок з обточеними або зашліфованими краями) могли застосовуватися також для обробки шкіри та вичинки замші (Скакун 1977, с. 265; Бородовский 1996, с. 50; Остапенко, Кобалія 1999, с. 191; Гавриш, Гейко 2004, с. 38; Handberg 2011, р. 64; Matera in print).

Детальний аналіз оброблених фрагментів керамічних стінок, проведений М.А. Остапенком і Д.Р. Кобалією, дозволив авторам зробити дуже цікаві висновки не тільки про функціональне призначення таких артефактів, але, насамперед, простежити деяку послідовність їх використання. Вивчено процес їх експлуатації, що підтверджується існуванням комбінованих знарядь, які об'єднують в одній заготовці кілька різнофункціональних робочих поверхонь (Остапенко, Кобалія 1999, с. 189—191). Послідовність використання такого роду артефактів простежується також і на прикладах знарядь, знайдених на Кам'янському городищі. Не заперечуючи результатів досліджень М.А. Остапенка та Д.Р. Кобалії, треба відзначити, що напевно чи всі вироби цього типу застосовувалися виключно з однією метою, тобто при обробці шкіри. Особливий інтерес викликає питання про розміри деяких з цих предметів. Їхній невеликий «діаметр» змушує задуматися про зручність і ефективність застосування під час роботи знаряддя з настільки невеликою робочою поверхнею.

Можна звернутися до писемних джерел. Дуже цікавим свідченням вторинного використання фрагментів кераміки є повідомлен-

Рис. 11. Розтиральники, що використовувалися як абразиви

ня Колумелли про один зі способів лікування овець за допомогою змащування намуляних місць: «[...] *tepefactumque medicamentum illinitur scabrae parti, quae tamen prius aspera testa defricta vel pumice redulceratur*» (Coll., De re rustica VII. 5, 8). Розглядаючи особливості напівкочового скотарства і пов'язаний з ним склад стада, треба відзначити, що кістки дрібної рогатої худоби, тобто овець і кіз, становили на Кам'янському городищі від 13 % (Журавлев 1995, с. 134; Гаврилюк 1995, с. 57; 2013, с. 290) до 17,7 % (Цалкин 1960, с. 91; Гаврилюк 1995, с. 57; 2013, с. 290). Це дозволяє припускати застосування схожої практики лікування овець з використанням керамічних розтиральників (Реña 2007, р. 153), хоча доцільнішим є вживання для таких цілей керамічних скребків. Однак, як показали дослідження М.А. Остапенка та Д.Р. Кобалії, існували поліфункціональні знаряддя, які об'єднують під назвою скребки та лошила (Остапенко, Кобалія 1999, с. 189—191).

Як уже згадувалося, частина знарядь праці такого роду могла використовуватися і під час виготовленні кераміки. На Кам'янському городищі знайдено розтиральники особливого призначення (рис. 11), які, ймовірно, використовувалися як абразиви в косторізному виробництві. Вони виготовлені з ручок амфор і мають одну робочу поверхню. Їхня форма дозволяє припускати режим роботи, при якому майстер повинен тримати в руках і знаряддя, і предмет, що піддається обробці. При цьому обробка могла відбуватися і за допомогою рухів абразиву або предмета та їхнього одночасного пересування.

Зі сказаного випливає, що знаряддя типу розтиральників/лошил населенням Кам'янського городища могли застосовуватися в побуті

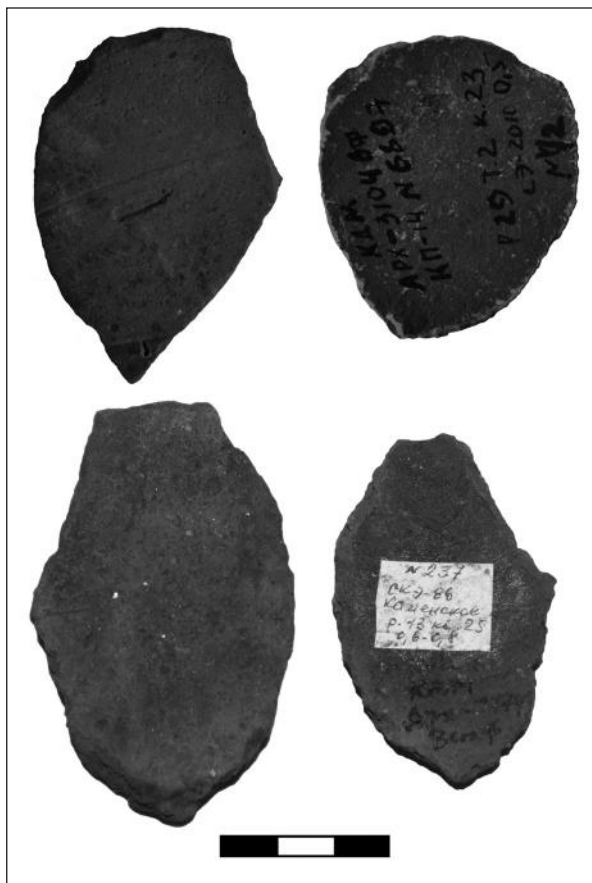

Рис. 12. Керамічні скребки

та виробництві різним чином. Простота форми та широкий спектр їхнього можливого використання допускає як особливе призначення окремих артефактів, так і їх поліфункціональність (Matera, in print). Частина з них, безсумнівно, застосовувалася при обробці шкір, що підтверджено шляхом експериментальних і трасологічних досліджень (Бородовский 1996, с. 50; Остапенко, Кобалія 1999, с. 189). Однак це не виключає й інших можливостей використання виробів цього типу. Цікавим є факт, що знаряддя у вигляді розтиральників трапляються і на античних пам'ятках (див.: Handberg 2011, р. 62; Matera, in print).

На думку Дж. Т. Пенні, серед матеріалів римського часу, що походять з античних пам'яток, розтиральники трапляються не дуже часто (Реґа 2007, р. 152). Наскільки цю картину можна екстраполювати і на античні пам'ятки більш раннього часу, що пов'язані з грецьким населенням і культурою, особливо Північним Причорномор'ям, відповісти складно. Це ускладнюється, насамперед, відсутністю публікації матеріалів, що містили б факти вторинного використання кераміки. Деякі дані з цього питання містяться серед результатів розкопок

Танаїса. Проте вони показують дещо іншу картину, оскільки розтиральники в значній кількості знаходять і в римських, і в елліністичних шарах (Арсеньева и др. 2009—2010, с. 88, 91). Головним чином, це фрагменти елліністичних амфор Родосу та Коса, але вони могли однаково використовуватися у будь-який час. Це спостереження, звичайно, не вирішує питання частоти застосування розтиральників на античних пам'ятках, синхронних Кам'янському городищу, та може бути лише демонстрацією присутності схожої практики і в інші часи.

Скребки. Серед різних знарядь праці, вироблених із вдруге використаних фрагментів кераміки, можна виділити скребки (рис. 12). Вище згадувалося, що деякі розтиральники мали робочі поверхні або грані, що утворюються при використанні фрагментів амфор як скребоків. Відомі також і вироби, що використовувалися тільки як скребки. Вони мають гострі робочі поверхні та не мають слідів їх застосування як розтиральників/лощил. Такі знаряддя, ймовірно, разом з виробами типу розтиральників/лощил застосовувалися під час обробки шкір. Приклади виробів листоподібної, довгастої форми з розкопок Кам'янського городища мають не тільки гострі грані, які могли застосовуватися з метою підрізування, але і загострений кінчик, яким можна було «просвердлювати» отвори, наприклад, у шкірі.

Посудини. На особливий спосіб використання скіфами фрагментів керамічних посудин звернула увагу Н.О. Гаврилюк. При додатковій обробці частини розбитої або пошкодженої посудини виходили нові невеликі посудини з іншою функцією. Як приклад, можна привести знахідку з розкопок ділянки КДКЗ (Кам'янсько-Дніпровський консервний завод) невеликої посудини типу піксиди, зробленої з амфорної ніжки шляхом просвердлювання і оббивки (Гаврилюк 2013, с. 119, рис. 2.30,7). Таким же способом з ніжок амфор робилися і лійки, які слугували для переливання рідин (рис. 13). Один із примірників, знайдених на розкопках Кам'янського городища, просвердлений по вертикальній осі та додатково оброблений в нижній частині з метою зменшення діаметру, щоб підходив для вузького горлої посудини або бурдюка. В іншому випадку в лійки з ніжки амфори лише відбито її закінчення і вона просвердлена.

Практика обробки та вторинного використання фрагментів кераміки у вигляді «нових» посудин з іншою функцією відома і на античних пам'ятках (Реґа 2007, р. 120; Matera, in

print). Однак спектр виготовлених таким чином посудин значно ширший. Так само, як і на Кам'янському городищі, на античних пам'ятках трапляються ніжки амфор або їх придонні частини, перероблені на лійки (Арсеньева и др. 2013, с. 143, 177, рис. 19; Matera, in print). Однак відомі й приклади використання фрагментів посудин іншим чином, наприклад, як світильників (Арсеньева и др. 2009—2010, с. 88, таб. 129, рис. 50; Matera, in print) або курильниць (Реѝа 2007, р. 120, 144; Matera, in print).

Аналіз прикладів вторинного використання кераміки з Кам'янського городища показує, що ця практика, хоча і втілювалась в життя його населенням, але не була, крім ткацтва й обробки шкіри, особливо поширеною. Кількісні дані показують, що найчастішими прикладами вторинного використання є фрагменти стінок з відбитими або зашліфованими краями, розтиральники/лощила і знаряддя праці, що застосовувалися в ткацтві — насамперед важки.

Досліджений набір керамічних виробів з Кам'янського городища набагато менший, а спектр їх використання значно вужчий, ніж на пам'ятках античної культури. Практично відсутні приклади вторинного використання кераміки в будівництві або приклади вкопування посудин чи їх частин з метою зберігання в них харчових продуктів, що широко розповсюджено на античних пам'ятках. На скіфських пам'ятках не виявлено ливарних форм, виготовлених з ручок амфор, водночас такі форми часто знаходять на античних пам'ятках (Lawall 2011, р. 47).

Деякі з цих явищ певною мірою можна пояснити відсутністю схожих виробів і методів їх виготовлення в Ольвії — одному з найближчих до Кам'янського городища центрів античної цивілізації. Вони притаманні лише матеріалам елліністичного часу. Наприклад, з 53 ливарних форм, відкритих на ділянках АГД (Крутилов 2006) і НГС в Ольвії (Krutilov 2010), 41 примірник — це керамічні вироби. Серед них переважають вироби з фрагментів родоських амфор і синопської черепиці (Krutilov 2010, р. 473). Більш раннім часом датована лише одна форма, виготовлена зі стінки амфори. Вона слугувала для відливання круглих браслетів, які, ймовірно, датуються V—IV ст. до н. е. (Крутилов 2006, с. 215).

Однак частково функціональний діапазон вдруге використаної кераміки, зафіксованої на Кам'янському городищі, все ж таки відповідає практиці, засвідченій і в центрах античної

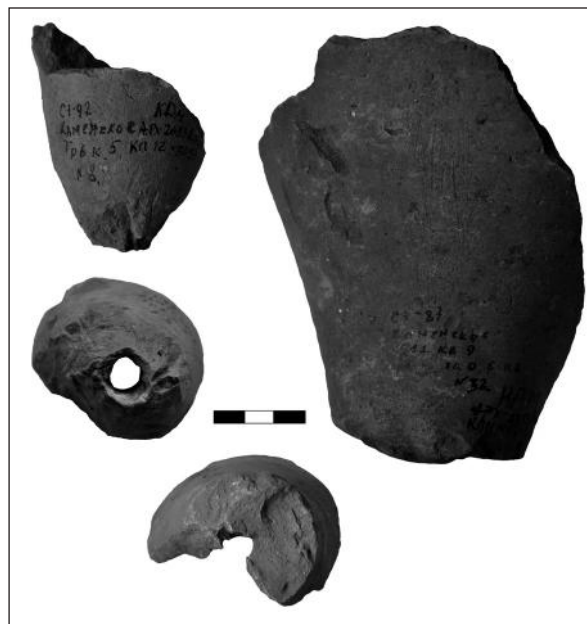

Рис. 13. Лійки, виготовлені з амфорних ніжок

цивілізації. Це стосується, насамперед, ткацтва та обробки шкіри, в яких керамічні вироби використовувались у значних масштабах. На Кам'янському городищі вторинному використанню в основному піддавалася імпортна, грецька кераміка, насамперед, фрагменти амфорної тари. Як зазначає Н.О. Гаврилюк, грецька тара цінувалась мешканцями скіфських поселень і часто піддавалася ремонтам, а фрагменти, які ремонту вже не підлягали, використовувалися вдруге як різного роду інструменти (Гаврилюк 2013, с. 427). Можливо, це явище пов'язане з більш високими фізичними характеристиками гончарного посуду, насамперед, з його твердістю, яка була бажаною ознакою для багатьох знарядь.

З іншого боку, ремонти та вторинне використання фрагментів грецької кераміки відображають деякі особливості життя населення Кам'янського городища. Як справедливо зазначає А. Полуднікевич, ремонти посуду та керамічної тари виправдані особливо тоді, коли немає можливості придбати новий посуд (Południkiewicz 2014, р. 142). Однак треба підкреслити, що фрагменти амфор складають на Кам'янському городищі значно вищий відсоток, ніж на інших скіфських городищах і поселеннях (Гаврилюк 2013, с. 425), що теж може впливати на частоту використання їх фрагментів. У свою чергу, не дивує ширше, ніж на античних пам'ятках, і повсюдне вторинне використання фрагментів ліпного посуду, яке спостерігається в матеріалах Кам'янського городища.

Приклади практики вторинного використання кераміки, зафіксовані на Кам'янському городищі, безсумнівно, відображають винахідливість і прагматичність його населення. Деякі з цих артефактів, можливо, є продуктами короточасних потреб, інші — необхідністю володіти знаряддям з певною функцією або призначенням для довгострокової і багаторазової роботи. Однак відкритим залишається питання, якою мірою практика вторинного використання є відображенням багатства населення Кам'янського городища або його окремих членів. Відповідь на це питання не тільки потребує подальших досліджень, але

також вимагає поповнення джерельної бази за рахунок матеріалів інших скіфських пам'яток осілости. На сьогодні складно визначити причини вторинного використання кераміки. Чи були вони практичними? Чи мали вони зв'язок з багатством і економічною сферою життя? Якою мірою вони пов'язані з фізичними характеристиками кераміки як матеріалу для виготовлення знарядь праці? Яке значення має фактор можливості та частоти доступу до грецької кераміки? Як вторинне використання відображає дії, пов'язані з економією часу та зусиль для роботи, з метою отримання потрібного виробу?

- Арсеньєва Т.М., Шоль Т., Матера М., Балукевич-Рышкова Б., Науменко С.А.* Исследования в Западном городском районе Танаиса в 2011 г. (раскоп XXV) // Novensia. — 2013. — № 24. — С. 141—200.
- Арсеньєва Т.М., Шоль Т., Матера М., Науменко С.А., Ровиньска А.* Отчет об исследованиях в Танаисе в 2006 году (раскоп XXV) // Światowit. — 2006—2008 (2012). — № 7 (48). — С. 41—44.
- Арсеньєва Т.М., Шоль Т., Матера М., Науменко С.А., Ровиньска А.* Исследования в Западном городском районе Танаиса в 2009 г. (раскоп XXV) // Światowit. — 2009—2010 (2011). — № 8 (49). — С. 87—106.
- Артеменко Е.Д.* К вопросу об использовании амфор в эпоху античности и средневековья // Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Археологический объект в контексте истории. — Керчь, 2013. — Вып. XV. — С. 26—30.
- Болтрик Ю.В.* Соляні промисли Північного Причорномор'я в скіфський час // Археологія. — 2014. — № 4. — С. 63—80.
- Бородовский А.П.* Вторичное использование керамических фрагментов в Западносибирской лесостепи эпохи палеометалла (фактология и эксперимент) // Керамика как исторический источник. Тез. докл. и мат-лы конф., состоявшейся 16—18 апреля в Тобольском государственном педагогическом институте им. Д.И. Менделеева. — Тобольск, 1996. — С. 49—52.
- Былова В.П.* Скифское поселение Первомаевка 2 // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991. — Вып. II. — С. 157—163.
- Высотская Т.Н.* Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994.
- Гаврилюк Н.А.* Отчет о раскопках на Каменском городище в 1987 году // НА ИА НАНУ. — 1987/7.
- Гаврилюк Н.А.* Прядение у степных скифов // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987а. — С. 116—130.
- Гаврилюк Н.А.* Отчет о раскопках на Каменском городище в 1989 году // НА ИА НАНУ. — 1989/13.
- Гаврилюк Н.А.* Отчет о раскопках на Каменском городище в 1990 году // НА ИА НАНУ — 1990/10.
- Гаврилюк Н.А.* Отчет о раскопках на Каменском городище в 1992 году // НА ИА НАНУ. — 1992/22.
- Гаврилюк Н.А.* Отчет о раскопках на Каменском городище в 1993 году // НА ИА НАНУ. — 1993/4.
- Гаврилюк Н.А.* Отчет о раскопках на Каменском городище в 1994 году // НА ИА НАНУ. — 1994/12.
- Гаврилюк Н.А.* Скотоводство степной Скифии // Скифы: Экономика и история. — К., 1995. — Вып. 3.
- Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии. — К.; Харьков, 1999.
- Гаврилюк Н.А.* Экономика степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 2013.
- Гаврилюк Н.А., Батуревич Е.Ю.* Отчет о раскопках на Каменском городище в 1991 году // НА ИА НАНУ. — 1991/14.
- Гаврилюк Н.А., Ивченко А.В., Крапивина В.В., Ермолин С.А.* Раскопки Каменского городища в г. Каменка-Днепровская Запорожской обл. в 2010 г. // НА ИА НАНУ. — 2010/65.
- Гавриш П.А., Гейко А.В.* Застосування оброблених уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи—раннього заліза (за матеріалами Більського городища) // Український керамологічний журнал. — 2004. — Вып. 1. — С. 37—44.
- Гайдукевич В.Ф.* Античные керамические обжигательные печи (по раскопкам в Керчи и Фанагории). — М., 1934. (ИГАИМК. — 80).
- Гейко А.В.* Гончарство населения скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. — Полтава, 2011. (Українські керамологічні студії. — Вып. 4).
- Граков Б.Н.* Каменское городище на Днепре. — М.; Л., 1954 (МИА. — 36).
- Жуковская Н.Л.* Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экологических основах формирования модели питания) // СЭ. — 1979. — № 5. — С. 64—75.
- Журавлев О.П.* Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья // Гаврилюк Н.А. Скотоводство Степной Скифии // Скифы: Экономика и история. — К., 1995. — Вып. 3. — С. 128—138.

- Крапивина В.В.* Другие изделия из керамики // Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. — Supplementum. — Симферополь, 2006. — Вып. 2. — С. 190—191.
- Крутилов В.В.* Литейные формы // Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. — Supplementum. — Симферополь, 2006. — Вып. 2. — С. 213—220.
- Марченко И.Д.* Местная расписная керамика Пантикапея VI—V вв. до н. э. // СА. — 1967. — № 2. — С. 146—154.
- Мелюкова А.И.* Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. — М., 1975.
- Остапенко М.А., Кобалія Д.Р.* Скифські керамічні знаряддя з Совутиньського городища // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999. — С. 188—191.
- Погребова Н.Н.* Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское) // МИА. — 1958. — 64. — С. 103—247.
- Поллидович Ю.Б., Поллидович Е.А.* Прядение и ткачество в системе культуры народов Юго-Восточной Европы в эпоху поздней бронзы и раннего железа // Труды ГИМ. — 1999. — 109. — С. 217—223.
- Радзівська В.Є.* Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії // Археологія. — 1979. — 32. — С. 19—26.
- Скакун Н.Н.* Экспериментально-трасологические исследования керамических орудий труда эпохи палеометалла (по материалам Алтын-депе и Теккем-депе) // СА. — 1977. — № 1. — С. 264—268.
- Степи Еропейской части СССР* в скифо-сарматское время. — М., 1989.
- Хмелевский Д.Н.* Керамические изделия // Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Жилые дома Центрального квартала Ольвии. — Симферополь; Керчь, 2014. — С. 505—515.
- Цалкин В.И.* Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА. — 1960. — 59. — С. 7—116.
- Appelbaum V.* Conservation, Treatment, Methodology. — Amsterdam, 2007.
- Arthur J.W.* Pottery Use-Alteration as an Indicator of Socioeconomic Status: An Ethnoarchaeological Study of the Gamo of Ethiopia // Journal of Archaeological Method and Theory. — 2002. — № 9. — P. 331—355.
- Bilde P.G., Handberg S.* Ancient Repairs on Pottery from Olbia Pontica // AJA. — 2012. — 116. — P. 461—481.
- Brandl B.* Secondary Use of Fragments of Pottery Vessels // Dothan T., Brandl B. Deir el-Balah: Excavations in 1977—1982 in the Cemetery and Settlement, vol. II, The Finds // Qedem. — Jerusalem, 2010. — 50. — P. 239—257.
- Cribb R.* Nomads in archaeology. — Cambridge, 1991.
- Dooijes R., Burghout F., Düring M., Nieuwenhuys O.P.* Restorations on the Late Uruk Pottery from Jebel Aruda — Old and New // Leiden Journal of Pottery Studies. — 2007. — 23. — P. 61—77.
- Dooijes R., Nieuwenhuys O.P.* Ancient Repairs: Techniques and Social Meaning // Konservieren oder Restaurieren: Die Restaurierung griechischer Vasen von der Antike bis heute // CVA Suppl. — Munich, 2007. — Vol. 3. — S. 15—20.
- Duistermaat K.* The Pots and Potters of Assyria. Technology and Organisation of Production, Ceramic Sequence and Vessel Function at Late Bronze Age Tell Sabi Abyad, Syria. — Turnhout, 2008.
- Elston M.* Ancient Repairs of Greek Vases in the J. Paul Getty Museum // The J. Paul Getty Museum Journal. — 1990. — 18. — P. 53—68.
- Gavriljuk N.A.* Fishery in the Life of the Nomadic Population of the Northern Black Sea Area in the Early Iron Age // Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region // BSS. — Aarhus, 2005. — Vol. 2. — P. 105—113.
- Gross F.* Koczownictwo. Studja nad nomadyzmem i nad wpływem tegoż na społeczeństwo, ustrój i prawo. — Warszawa, 1936.
- Handberg S.* Amphora Fragments Re-used as Potter's Tools in the Rural Landscape of Panskoye // Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond. Acts of the International Colloquium held at the Danish and Canadian Institutes in Athens, June 20—22, 2008. — Aarhus, 2011. — P. 62—66.
- Krader L.* Ecology of Central Asia Pastoralism // Southwestern Journal of Anthropology. — 1955. — 11. — P. 301—326.
- Krutilov V.V.* Moulds // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD. Vol. 1. // BSS. — Aarhus, 2010. — Vol. 13. — P. 473—477.
- Lawall M.L.* Greek Amphorae in the Archaeological Record // Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond. Acts of the International Colloquium held at the Danish and Canadian Institutes in Athens, June 20—22, 2008. — Aarhus, 2011. — P. 38—50.
- Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond.* Acts of the International Colloquium held at the Danish and Canadian Institutes in Athens / Ed. Lawall M.L., Lund J. / June 20—22, 2008. — Aarhus, 2011.
- Matera M.* Using, Reusing and Repairing of Pottery on the Examples of Two Small Bosphorean Centers — Tanais and Tyritake. An Attempt to Study of the Questions of Everyday Life, Economic Status, Wealth and Resourcefulness of Population // BAR IS, in print.
- Moore M.B., von Bothmer D.* A Neck-amphora in the Collection of Walter Bareiss // AJA. — 1972. — 76. — P. 1—11.
- Nadalini G.* Considerazioni e confronti sui restauri antichi presenti sulle ceramiche scoperte a Gela // Ta Attika: Veder greco a Gela. Ceramiche attiche figurate dall'antica colonia. — Roma, 2003. — P. 197—205.

- Nadalini G.* Restauri antichi su ceramiche greche. Differenziazione dei metodi // Konservieren oder Restaurieren: Die Restaurierung griechischer Vasen von der Antike bis heute // CVA Suppl. — Munich, 2007. — Vol. 3. — S. 29—34.
- Nieuwenhuys O.P., Dooijes R.* A New Life for Old Pots. Early Pottery Repairs from 7th Millennium Tell Sabi Abyad (Northern Syria) // Leiden Journal of Pottery Studies. — 2008. — 24. — P. 159—170.
- Nieuwenhuys O.P., Dooijes R.* Ancient Repairs in Archaeological Research: a Near Eastern Perspective // Holding It All Together: Ancient and Modern Approaches to Joining, Repair and Consolidation. — London, 2009. — P. 8—12.
- Peña J.T.* Roman Pottery in the Archaeological Record. — Cambridge, 2007.
- Pfisterer-Haas S.* Antiken Reparaturen // Vasenforschung und Corpus Vasorum Antiquorum. Standortbestimmung und Perspektiven. CVA Suppl. — Munich, 2002. — Vol. 1. — S. 51—57.
- Pfisterer-Haas S., Schmidt F.* Wenn der Topf aber nun ein Loch hat...: Restaurierung griechischer Keramik in Antike und Neuzeit. Sonderausstellung im Antikenmuseum der Universität Leipzig vom 13. Mai bis 9. August 1998. — Leipzig, 1998.
- Południkiewicz A.* Poverty or Economy. A Ceramological Perspective // La pauvreté en Grèce ancienne. Formes, représentations, enjeux. — Bordeaux, 2014. — P. 139—144.
- Rakowski T.* Tuchalarzy na skraju nędzy // Pasterze reniferów mongolskiej tajgi. — Warszawa, 2008. — S. 181—202.
- Rotroff S.I.* Mended in Antiquity: Repairs to Ceramics at the Athenian Agora // Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond. Acts of the International Colloquium held at the Danish and Canadian Institutes in Athens, June 20—22, 2008. — Aarhus, 2011. — P. 117—134.
- Sieroszewski W.* 12 lat w kraju Jakutów. — Warszawa, 1900.
- Skibo J.M.* Pottery Function. A Use-Alteration Perspective. — New York, 1992.
- Tomber R.* Reusing Pottery in the Eastern Desert of Egypt // Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond. Acts of the International Colloquium Held at the Danish and Canadian Institutes in Athens, June 20—22, 2008. — Aarhus, 2011. — P. 108—116.
- Warner Slane K.* Amphoras — Used and Reused — at Corinth // Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26—29, 2002. — Athens, 2004. — Vol. 5. — P. 361—369.

Надійшла 06.03.2015

M. Матера

ВТОРИЧНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЕРАМИКИ СКИФАМИ НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ (по материалам Каменского городища)

Во время раскопок любого центра античной цивилизации встречаются фрагменты вторично использованной керамики. До сих пор такого рода находки не привлекали особого внимания исследователей. Это заключение особенно относится к категории артефактов, происходящих с территории степной Скифии. Настоящая статья посвящена сравнению практики вторичного использования фрагментов керамических сосудов из раскопок скифского Каменского городища из античных памятников Северного Причерноморья. Проведена функциональная классификация изделий и фрагментов гончарной керамики. Анализ таких артефактов, несмотря на сложность его осуществления, привел к ряду интересных наблюдений о повседневной жизни скифского населения Каменского городища и греков из античных центров.

M. Matera

RECYCLING CERAMICS BY THE SCYTHIANS OF THE DNIPRO LOWER REGION (based on the materials of Kamianka hill-fort)

Fragments of recycled ceramics are being found during the excavations at any Ancient Greek civilization centre. Such findings never drew the scholars' special attention by this time. This conclusion especially concerns the category of artefacts coming from the territory of Steppe Scythia. The article is devoted to the comparison of the practice of recycling the fragments of ceramic vessels from the excavations at Scythian Kamianka hill-fort and from the Ancient Greek sites at the north coast of the Black Sea. Items and fragments of pottery are functionally classified. The analysis of such artefacts, despite the complication of its realization, led to a series of interesting observations concerning everyday life of the Scythian habitants of Kamianka hill-fort and the Greeks from the Ancient Greek centres.